

ПРОБЛЕМА АНОМІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

О. Ю. Тургенєва,

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії,

Я. Дудкова

магістрант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті підкреслюється актуальність соціально-філософської рефлексії аномії в умовах сучасного соціуму, що виникла із-за руйнування аксіосфери, звичного способу життя, послаблення ролі соціальних інститутів, трансформація системи соціальних норм, правил і приписів. Вказується, що проблема соціальної аномії не є «надбанням» сучасності, оскільки у всі часи суспільство прагнуло усунути небажані форми людської діяльності та їх носіїв. Акцентується увага на тому, що в сучасному українському суспільстві проблема аномії загострилася особливо, оскільки розгортається вона не лише на тлі пострадянських трансформацій, але і таких процесів загальносвітового масштабу, як глобалізація, інформатизація, змасовлення суспільства, криза культурної і соціальної ідентичності.

Ключові слова: аномія, соціально-культурна криза, соціальне пристосування, суспільні трансформації.

Управління соціальними процесами обумовлене багатьма чинниками, серед яких особливе місце займає аномія. Соціально-економічні реформи, що мали місце на всьому пострадянському просторі, у тому числі – і в Україні, викликали зростання безробіття і різке зниження рівня життя, привели до соціально-політичної нестабільності та високої соціальної напруженості. Руйнування звичного способу життя, погіршення соціальної інфраструктури, послаблення ролі соціальних інститутів негативно вплинули на всі сторони життя населення, загостривши проблему соціальної аномії.

У всі часи суспільство прагнуло усунути небажані форми людської діяльності та їх носіїв. Причини і суть девіантної поведінки завжди привертала увагу дослідників. Філософи, юристи, медики, педагоги, психологи і соціологи розглядали і оцінювали різні види соціальної патології: злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію, самогубство та ін. Всі ці явища стали об'єктом першорядної ваги серед невирішених проблем.

Відсутність чіткої системи цінностей, що приймається більшістю, норм, може привести до величезних наслідків – від зростання числа злочинності (за Е. Дюркгеймом) до глибокої затяжної кризи всього соціуму в цілому. Стан «безнормності», соціально-культурної дезінтеграції призводить до втрати ціннісно-світоглядних орієнтирів у людей, їх світосприйняття – система поглядів на світ, життєві позиції, ідеали, переконання – перестає бути

цілісним, єдиним. В результаті виникає загроза нестабільності всієї соціальної структури, всього суспільства.

Поняття «аномія» виникло більше двадцяти століть назад. Воно зустрічається ще в працях античних мислителів. Для Еврипіда воно символізувало жорстокість буття, закони якого людині непідвладні. Платон поняття «аномія» використовував для позначення анархії, безладу, беззаконня, безвір'я і несправедливості. У Новий час поняття аномії ми знаходимо в роботах англійського історика XIX ст. Уільяма Мебейрда, французького філософа і соціолога XIX ст. Ж. М. Гюйо. У соціології цей термін ввів видатний французький соціолог Еміль Дюркгейм, а пізніше істотно розвинув американський соціолог Роберт Мертон.

Аномія – це, передусім, відсутність закону, організації, норм поведінки, їхня недостатність. Крім того, аномію можна розуміти як ступінь розбіжності між декларованими соціальними приписами (в тому числі – й формальними законами) й тим, як ці закони втілюються на практиці, як насправді існують сфери соціального життя, що мають керуватися означеними приписами і законами. Соціальна аномія – це проблема, яка стосується кожного суб'єкта, що діє у соціумі, адже вона (у найбуденнішому розумінні) втілюється у звичці «обходити закони», в оформленні цілої системи дієвих «правил», що діють паралельно і розбіжно із офіційним законодавством. Як бачимо, це проблема, вкрай актуальна для сучасних «пост-

радянських» суспільств, зокрема – для України.

Чому ми підкреслюємо «пострадянськість» як своєрідний «спільний знаменник» низки аномічних суспільств? Е. Дюркгейм відзначав, що аномічні стани в суспільстві виникають особливо часто в умовах економічних криз і динамічних реформ. «У момент суспільної дезорганізації, – вважає він, – чи буде вона відбуватися через хворобливу кризу або, навпаки, в період сприятливих, але дуже раптових соціальних перетворень – суспільство виявляється тимчасово нездібним проявляти потрібну дію на людину» [1, 237]. Оформлюється соціально-культурна криза, яка у сучасному глобалізованому, інформатизованому суспільстві набуває ознак системності; визначальними рисами її, на наш погляд, є такі взаємопов'язані явища: змасовлення культури, розмивання соціальної та культурної ідентичності, знецінення загальнолюдських цінностей, панування деструктивних (з соціальної точки зору) правил, норм та приписів, соціальна аномія, тощо. Останні дві ознаки (з щойно перелічених нами) є не тільки взаємопов'язаними, але й взаємопроникаючими: панування деструктивних соціальних норм та приписів є однією з ознак соціальної аномії.

Поняття аномії характеризує стан суспільства, при якому настають дезінтеграція і розпад системи норм, які гарантують громадський порядок (Е. Дюркгейм). Соціальна аномія свідчить про те, що норми соціальної поведінки серйозно порушені і ослаблені. Не дивлячись на те, що аномія – атрибут кризового стану, і, беручи до уваги її негативний характер, не можна її визначати як явище безумовно деструктивне, адже аномія є, при докладному її дослідженні, своєрідним «індикатором» «слабких місць» не тільки державної та правової, але й соціально-культурної системи суспільства. Визначивши подібні «слабкі місця», можна переходити до розробки стратегії необхідних соціальних трансформацій. Адже оформлення аномічної норми свідчить, передусім, про те, що існуюча «офіційна» норма не відповідає потребам суспільства, і її треба або корегувати у відповідності до цих потреб, або (у випадку, коли потреби викликані хворобливим станом суспільства) розпочинати «лікування» «хворобливих місць» суспільного життя. «Колишня ієрархія порушена, а нова не може відразу встановитися. Поки соціальні сили, надані самим собі, не придуть в стан рівноваги, відносна цінність їх не піддається обліку і, отже, на деякий час всяка регламентація виявляється неспроможною» [1, 238].

Аномія – явище, яке виявлять не тільки «загальносуспільному», проте й на індивідуальному рівні. Вона викликає особливий психо-

логічний стан особистості, який характеризується відчуттям втрати орієнтації в житті, що виникає, коли людина опиняється перед необхідністю слідування нормам, що суперечать одна одній. Людина потрапляє в ситуацію невизначеності, яка характеризується не тільки необхідністю постійного індивідуального соціального вибору у сферах, де (у здоровому суспільстві) мала б діяти соціальна регламентація, але й необхідністю вибору етичного. Це призводить до розмивання кордонів соціальної норми, до неефективності (а подекуди – й небезпечності) категоричного імперативу, до соціальної відчуженості, до глибокого внутрішнього особистісного конфлікту.

Пізніше аномія розуміється також як стан у суспільстві, викликаний надмірністю норм, причому – суперечливих (Р. Мертон). Руйнівний вплив означеної надмірності також виявляється не тільки на загальносуспільному рівні, а й на рівні кожної окремої особистості. У цих умовах особистість розгублюється, не знаючи, яким нормам слідувати. Руйнується єдність нормативної системи, системи регулювання суспільних відносин. Люди соціально дезорієнтовані, переживають відчуття тривоги, ізольованості від суспільства. Це закономірно веде до девіантної поведінки, злочинності та інших асоціальних явищ. Необхідною умовою виникнення аномії є протиріччя між двома рядами соціально породжуваних явищ (перший – потреби і інтереси, другий – можливості їх задоволення). Передумовою цілісної особистості служить, по Дюркгейму, стійке і згуртоване суспільство.

Тут слід підкреслити те, що в аномічному суспільстві, в силу руйнування поняття норми та його змісту, відбувається підміна понять: загальнооживане та загальноподілюване вважається, як і у здоровому суспільстві, нормою, не дивлячись на те, що загальноподілюваним у аномічному суспільстві є аномальне, деструктивне, девіантне. Особи та соціальні спільноти, які в ситуації соціальної аномії намагаються слідувати принципам функціонування здорового суспільства, дотримуватися етичних норм, діяти з метою суспільних трансформацій, спрямованих проти аномії, виявляються «ненормальними», такими, що загрожують (аномічному) «соціальному спокою», який, в умовах кризи є, безумовно, лише міфом.

Звернемось до поняття соціальної дезорганізації. На думку американського соціолога Н. Смелзера, «соціальна дезорганізація» означає стан суспільства, коли культурні цінності, норми і соціальні зв'язки відсутні або стають нестійкими. Це може відбуватися в результаті змішення релігійних, етнічних і расових груп, що мають різні релігійні погляди і проявляють вірність різноманітним ідеалам. Це може спо-

стерігатися і при високому рівні міграції, що також приводить до неоднорідності і нестійкості соціальних зв'язків [5, 207-208]. Економічні перетворення різко загострюють вищезазначені процеси; також каталізаторами їх виступають такі характерні риси сучасного суспільства, як глобалізація, інформатизація, мультикультурність тощо. Окремо слід підкреслити, що соціальна дезорганізація – характерна риса посттрансформаційних суспільств, одним з яких є сучасна Україна.

Р. Мертон суттєво розвинув та модернізував ідеї Е. Дюркгейма. На думку Р. Мертона, аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти нав'язаних суспільством цілей нормальними законними, ними ж встановленими засобами. Він вважає, що аномію викликає розрив між культурними цілями суспільства і соціально схвалюваними засобами їх досягнення. Це спонукає індивідів шукати інші, незаконні способи задоволення своїх потреб. При аномії, навіть якщо існує розуміння загальних цілей, відсутнє загальне визнання правових і моральних способів дії, які ведуть до цих загальних цілей. Для досягнення мети суб'єкти соціальної дії використовують, за Р. Мертоном, два види засобів: 1) легітимні, узаконені і схвалювані суспільством і 2) ефективні, такі, що ведуть до успіху будь-яким шляхом. Як відмітив Мертон, легітимність і ефективність засобів досягнення мети не завжди збігаються. Людина постає перед вибором, який вона здійснює у відповідності до своїх потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій. Якщо головними для людини стають цілі, то вона, як правило, звертається до будь-яких засобів її досягнення, і навпаки: якщо для людини головне – засоби, то мета втрачає значущість.

Мертон класифікує основні відповідні реакції на дію аномії – прийняття або неприйняття людьми цілей суспільства, способів їх реалізації. Згідно схемі Мертона, тотальне підкорення – конформізм (як реакція на вплив аномії) – передбачає згоду з суспільними цілями і законними засобами їх досягнення; втіленням цієї моделі поведінки є «добре освічена молода людина, яка знаходить престижну роботу та підіймається вгору по службовій драбині» [6, 252], оскільки така людина ставить за мету фінансовий успіх та досягає цього законними засобами. Як бачимо, Мертон наголошує на «активному» характері конформізму, який за умов соціальної аномії вже не виступає в якості пасивної форми пристосування до соціально-культурних реалій, не полягає у беззаперечному прийнятті існуючих правил та норм та слідуванні ним (аномія, що ґрунтується на кризі ціннісно-нормативної сфери, взагалі не передбачає «здорового» освоєння індивідом

існуючих соціальних норм), а являє собою агресивний спосіб соціального пристосування.

У стабільному суспільстві конформний спосіб соціального існування, за Мертоном, являє собою єдиний шлях недовіаційної поведінки, оскільки не є вираженням відхилення від норми і закону, а навпаки – пристосуванням до них, дією в ім'я здійснення власних цілей на основі пристосування до існуючих норм та законів. Проте в умовах кризового суспільства конформізм (і як спосіб пристосування, і як соціальне явище) становить собою підґрунтя девіаційної поведінки соціальних суб'єктів, через «окаменіння» офіційних норм та законів, що «спричиняє у суспільстві ситуацію застою. В таких умовах обмежується й індивідуальна свобода» [6, 252]. Ситуація застою не може продовжуватися довго, так як безліч інших факторів все ж таки спричинить рух соціуму в природно-історичному напрямку, причому в ході такого процесу відбудеться відкидання й руйнація закам'ялих або стандартизованих норм і законів.

Друга, за Р. Мертоном, можлива реакція на дію аномії, називається інновацією, що розуміється як згода з суспільними цілями, але заперечення соціально визнаних правил їх досягнення. «Інноватор» використовує нові незаконні, інституційно заборонені засоби досягнення бажаної мети — шантаж, рекет, тощо, або здійснює так званий «злочин білих комірців» у вигляді розтрати чужих грошей.

Третя реакція, іменована ритуалізмом, передбачає полишення або пониження надмірно високих культурних цілей і швидку соціальну мобільність там, де подібні спрямування можуть бути задоволені. Не дивлячись на те, що певний культурний припис заперечується, продовжується майже безумовне дотримання відповідних інституційних норм. Цей тип пристосування не є соціальною проблемою, адже за своєю суттю він являє собою внутрішнє рішення суб'єкта, а зовнішній прояв цього рішення, хоча й не є ліпшим в межах даного соціокультурного простору, проте є інституційно дозволеним. Ритуалісти, зазвичай, виносять судження, спираючись на культурні пріоритети, що домінують у суспільстві. Такий тип пристосування розповсюджений у суспільстві, де соціальний статус індивідів визначається, здебільшого, їхніми досягненнями.

Названа ретреатизмом четверта реакція спостерігається тоді, коли людина відкидає соціально визнані і цілі, і засоби одночасно. Яскравим підтвердженням ретреатизму є люди, що опинилися поза суспільством – бродяги, алкоголіки, наркомани, психічнохворі тощо.

І, нарешті, заколот, який, подібно до ретреатизму, пов'язаний з одночасним запереченням соціально визнаних цілей і засобів.

Але, в той же час, він викликає формування нових, соціально визнаних засобів і цілей. Заколот є підґрунтям, на якому може сформуватися нова ідеологія (вона може бути революційною), яка створює нові цілі та засоби (як приклад, Ш. Туркіашвілі та В.Горозія наводять систему соціалістичної власності, що «виганяє приватних власників і що вважається бунтівниками більш законною, ніж цілі і засоби, що існували раніше» [6, 253]).

Докладніше зосередимось на висловленій нами вище думці про складний, неоднозначний характер аномії, яку неможливо охарактеризувати як безумовно деструктивне явище. Аномія в окремих випадках може грати позитивну роль в суспільстві, на що звернули увагу деякі дослідники. Ми вже згадували про те, що аномія допомагає діагностувати «слабкі місця» в існуючій нормативній системі; крім того, певна міра відхилення від детального слідування законам необхідна у низці випадків, коли це соціально виправдано. В умовах негнучкості нормативної системи, надмірного затвердіння соціальних норм, правил та приписів обмежена свобода індивіда.

Людина – соціальна істота, і соціум, а не природа, – єдине сприятливе для неї середовище існування, у якому вона реалізує свої сутнісні сили, серед яких – творчість, яка має бути спрямована, зокрема, на переосмислення та трансформацію існуючих соціальних норм та приписів з точки зору відповідності їх нагальних потребам соціуму. Це має відбуватися не тільки в аномічному, але й у здоровому соціумі, адже без цього неможливий суспільний розвиток, закономірний соціально-культурний поступ, демократизація та гуманізація соціуму.

У здоровому суспільстві людина має змогу дотримуватися способу життя, що відповідає її суті; адже саме неспівпадіння, а надто – несумісність суті та існування і є основним показником відчуження людини, її хворобливого стану. Людина тоді є дійсною, коли вона має відповідне своїй суті існування. Категорія дійсності саме і є «безпосередня єдність суті і існування» (Гегель) [6].

Цікаво, що середина ХХ ст., коли проблема аномії була актуальна для повоєнного Західного суспільства, дійсно багата на спроби досягнути хворобливий стан суспільства; до проблем, так чи інакше пов'язаних з питаннями аномії, девіантної поведінки, «одновимірності існування», змасовлення суспільства, міщанства, «підкорення-протидії» тощо звертається низка не тільки професійних науковців (філософів, соціологів, психологів тощо, серед яких особливо виділяється Франкфуртська школа), а й письменників (Е. Берджес – «Заводний апельсин», «Однорукий аплодис-

мент», Д. Фаулз – «Колекціонер», Д. Селінджер – «Над прірвою у житті», Б. Кауфман – «Вниз сходами, що ведуть угору»).

Е. Фромм у своїх поглядах на «хворе суспільство» вказує на глобальну небезпеку аномії. Ідея основної гуманістичної праці Фромма полягає в тому, що найголовнішим показником хвороби суспільства є байдужість до людської особистості, у зв'язку з цим можна оцінити і аномічні результати, представлені Фроммом в поняттях «нарцисизму», «некрофілії», «садизму», «мазохізму». Ясно, що основи цих психопатологічних відхилень знаходяться не в самих людях, а в суспільних структурах [6]. Тут треба відзначити, що, за Фроммом, підстави відхилень не слід шукати в порушеннях самих психічних, етичних або юридичних норм, їх недоліках або недосконалості. Наприклад, підставою крадіжки як аномічного явища є не слабкість закону, що діє проти нього, а ті соціальні умови, які породжують крадіжку. Ця думка вкрай актуальна для сучасної України, адже і суспільна думка, і дії уряду тяжіють до введення більш жорстких законів та приписів, замість того, щоб звертати увагу на, власне, трансформацію соціальних умов.

Одним із найбільш серйозних і небезпечних наслідків аномії є загострення проблеми розриву поколінь. Не дивлячись на те, що питання про взаємодію і взаємини різних вікових груп гостро стояло у всі часи: світогляд, принципи, погляди на світ і місце в ньому людини у представників різних поколінь завжди відрізнялись. Так, наприклад, молодь є групою, яка переживає етап формування цінностей, ідеалів, освоює закони, соціальні норми, традиції, що існують в суспільстві, звичай. Певною мірою дана група завжди аномічна, оскільки поки що не виробила стійкої ієрархії норм і цінностей (на тлі схильності до бунту, властивої молоді), проте в умовах ситуації, коли суспільство хворе, «безнормне» (норми несформовані або тим чи іншим чином порушені), орієнтація молоді в існуючій системі стає вдвічі проблематичною.

Проблеми аномічного стану суспільства не обмежуються емпірично фіксованими проявами, вони зачіпають основоположні, фундаментальні пласти соціального життя, а саме: субстанціональні проблеми взаємин трансформаційного соціуму і особистості, процеси індивідуальної свідомості, що адаптується до швидкозмінних соціальних та культурних реалій, проблеми соціалізації особистості в умовах руйнації аксіосфери, форми і методи подолання індивідом (або соціальними спільнотами) аномічного відчуження.

Проблема аномії суспільства носить комплексний характер, обумовлений особливим, специфічним типом взаємин особи і суспільст-

ва в цих умовах, і таїть в собі не стільки соціологічні, скільки соціально-філософські, антропологічні питання. Більш того, проблеми аномії мають гносеологічні аспекти. Останній полягає в необхідності раціоналізації соціального хаосу, осмисленні глибинних процесів. Така раціоналізація аномії виступає як попередня процедура, без якої неможливі ні розробка стратегії соціального управління аномічним суспільством, ні будь-яка політика в ньому [3].

Тому подолання аномії – серйозна соціально-культурна, соціально-психологічна проблема, яку неможливо вирішити виключно «згори», або ж – у межах певного наукового напрямку (соціології, психології, філософії, культурології, економіки чи права). Подолання соціальної аномії має ґрунтуватися, на нашу думку, на докладному її вивченні, що неможливо без попереднього визнання її існування в якості соціального «тла», на якому відбуваєть-

ся формування безлічі соціальнозначущих проблем.

Не тішить той очевидний факт, що для різних людей наслідки аномії проявляються неоднаково – одні люди виявляються до них стійкіші, ніж інші, і чимало наших сучасників засвоюють «хворобливі», «перетворені» соціальні норми як природні та логічні; явища моральної деградації і емоційного занепаду спостерігаються дуже широко.

Залишається, однак, надія (про це свого часу говорив ще Е. Дюркгейм), що аномія, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, готує і прискорює позитивні зміни в суспільстві. Коли неподобства досягають своєї критичної маси, переходячи всі терпимі межі, суспільство «рефлекторно» реагує на це корекцією цінностей і норм, додаючи їм гармонійності (відповідності об'єктивним потребам суспільства), визначеності та чіткості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм; пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
2. Калинина О. В., Бекарев А. М. Проблема аномии современного российского общества / О. В. Калинина, А. М. Бекарев. – Йошкар-Ола, 2004. – С. 38-41.
3. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности: Современные буржуазные теории. – М, 1966. – С. 299-313.
4. Мертон Р. К. Типы приспособлений индивидов [Электронный ресурс] / Мертон Р.К. – Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/library?e=d-000-00---0klass--00-0-0-0prompt-10---4-----0-1l--1-ru-50---20-help---00031-001-1-0windowsZz-1251-10&a=d&cl=CL2.5>
5. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
6. Туркиашвили Ш. А., Горозия В. Е. Понятие аномии и попытки его модификации / Ш. А. Туркиашвили, В. Е. Горозия // Человек: соотношение национального и общечеловеческого. Сб. материалов международного симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19–20 мая 2004 г.) Выпуск 2 [Под ред. В. В. Парцвания]. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 251–255.
7. Феофанов К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии / К. А. Феофанов // СОЦИС. – 1992. – № 5. – С.88-92.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2012 р.